

УДК 241.12 (323.325) (477) «17/18»

О.О. Крижановська
(м. Київ)

СТРАХИ У МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА наприкінці XVIII – в середині XIX ст.

Метою даної статті є дослідження тих страхів українських селян нового періоду історії, котрі були не просто важливою складовою їхнього менталітету, а найбільше обумовлювали їхню соціальну поведінку.

Целью данной статьи является исследование тех страхов украинских крестьян нового периода истории, которые были не просто важной составляющей их менталитета, но и обуславливали их социальное поведение.

The aim of this paper is to study those fears Ukrainian peasants of a new period of history that were not just an important part of their mentality, but conditioned their social behavior.

Менталітет – поняття містке та багатогранне. Думається, можна погодитися з визначенням його сучасним німецьким дослідником Кл. Арнольдом як «загальні уявлення й колективний, а не отриманий із рефлексій спосіб мислення людей»¹. Він, як і суспільно-політичний світогляд, залежить від конкретних умов життя етносів чи соціальних груп та, хоча загалом зберігає свою традиційність, усе ж зазнає й певних трансформацій, тобто є категорією історичною.

Метою даної статті є дослідження тих страхів українських селян нового періоду історії, котрі були не просто важливою складовою їхнього менталітету, а найбільше обумовлювали їхню соціальну поведінку.

Українські селяни, як і європейські та російські, значною мірою успадкували ще середньовічні, а то й більш давні страхи. Лячними були для останніх темрява, сонячні та місячні затемнення, поява комет. Майже панічно боялися вони кінця світу, чаклунства, сатани, чортів, відьом, привидів, наглої смерті (без свідків і відповідних приготувань), вовкулаків, вампірів, чужаків... Одним словом, страхів у світосприйнятті селян вистачало для того, щоб бути постійним подразником їхньої психіки й нерідко виводити їх з рівноваги, посилювати соціальне невдоволення та навіть слугувати збудником соціальних вибухів.

Найстрашнішою для європейського населення залишалася загроза епідемії бубонної й легеневої чуми, відомих ще з VI ст. Після моторошної «Чорної смерті» 1347–1349 рр. спалахи цього смертельного недугу на Заході мали місце до 1720 р. («марсельська чума»), а в Східній і Південній Європі, включаючи Україну та Росію, – навіть упродовж першої половини XIX ст. Невідомий ломбардський канонік так описав черговий спалах цієї хвороби голодного 1629 р.: «З'явилися хвороби страшні, невиліковні, невідомі лікарям і хірургам та взагалі нікому, що косили людей протягом шести, восьми, десяти й дванадцяти місяців. Так що не злічити померлих у 1620 р.»².

В 1812, 1819 та 1837 рр. чуму завезли з Туреччини та Персії до Одеси, а в 1830 р. вона завітала непроханою гостею до Севастополя. З Одеси «чума з лопатою ходила» (Т.Шевченко) в інші регіони України³. Частина переляканого люду (хто мав таку можливість) подалася у незачумлені області, щоб там пережити це лихо. Однак основна маса селян не наважувалася полишити напризволяще свої господарства і проходила випробування лютим страхом удома:

А люди бідні в селі,
Неначе злякані ягнята,
Позалишалися в хатах
Та й мруть...

(Т.Г.Шевченко. «Чума»).

Смертельною недугою була також холера, майже невідома в Європі до початку XIX ст. Перші поодинокі випадки захворювання на неї мали місце в Україні у 1823 р., а в 1830–1831 рр. її вразила друга хвиля епідемії цієї хвороби. У 1847 р. третя хвиля пошесті холери захопила Одесу, а потім усю Україну та Польщу⁴. Польський письменник Ю.І.Крашевський (1812–1887) так описував у листі до своєї матері 15 серпня 1848 р. атмосферу страху, породжену цим лихом: «По всій Волині і Поділля страшенно лютує холера, особливо у містечках, але трапляються випадки, коли й у селах з дизентерії виростає холера. Смертність велика, а ця відірваність, цей розрив контактів, тиша, мовчання серед страшного відгоміння містять щось таке пронизливе... Люди вмирають і вмирають. У нас, дякувати Богові, досі тихо, але чомусь страшно...»⁵. Лячно було в «холерному» 1848 р. й на Київщині, де недуга обірвала життя багатьох людей⁶.

Українські селяни, як про це свідчить фольклор, майже панічно боялися, крім «чуми бендерської» й холери, також судоми («Щоб тобі руки покорчило!»), лихоманки («Держи, щоб тебе хиндя (лихоманка) поподержала!»), каліцтва («Щоб ти на милицях пішов!»), хвороб шлунково-кишкового тракту («Хай тебе за живіт візьме!») та інших недуг⁷. Із судомою вони порівнювали в піснях (наприклад, у пісні «Ой, судома, пане-брате, судома, судома»⁸) панщинні роботи.

Недуги найбільше страшили селян тим, що часто робили людину немічною, тягарем для оточуючих, позбавляли смислу її життя («Живеш, аби світ не без тебе», «Такий немічний, що нездужає й умерти», «Хвороба – як худа худоба», «Хвороба коли не вморить, то скривить»⁹).

Складається враження, що українські селяни найімовірніше вважали недуги неминучим плином життя, його етапом, пов'язаним зі старістю й приходом смерті («Здоровий хвороби сподівався, а хворий – смерті»¹⁰), ніж Божою карою за гріхи. Вони слабко вірили у можливість зцілення від важкої недуги. В їхній уяві звертатися за допомогою до лікаря означало кидати гроші на вітер («Лікарям чи поможись, чи не поможись, а калиточка розв'яжись»¹¹), а до баби-шептухи – тим більше («Ворожка – на той світ дорожка», «Прийде сім баб та скаже сім рад», «Я баба-шептуха од злого Духа, я при тобі – дух при тобі, я од тебе – дух із тебе»¹²).

Характерно, що попри невіру українських селян у можливість видужати від тяжкої хвороби, вони часто ставилися до болящих із гумором, котрий полегшував сприйняття суворої дійсності («Нашій Катрі полегшало: то не їла, а тепер і не балакає», «Як сім баб пошептало», «Уже я вчора постеріг, що батько к чортовій матері дивиться»¹³).

Історичний досвід показує, що епідемічні захворювання сприяли наростанню соціальної напруги в суспільстві. Так, у Росії (в Петербурзі, Тамбові, Новгородській губернії тощо) у 1830–1831 рр. мали місце «холерні бунти». Українське селянство тоді не бунтувало, хоча аналогічних підстав для бунтів і в нього вистачало.

Жахали його й спорадичні пошесті на худобу, які залишали багатьох із них майже без засобів до існування. У 1847 р. лише в Овруцькому та Ковельському повітах Волинської губернії загинуло понад 17,8 тис. голів її¹⁴. Проти цього лиха селяни практично були безпорадні (у 1836 р. в усій Волинській губернії нараховувалося лише два ветеринари, у 1846 р. – дев'ять аптек)¹⁵. Їм доводилося покладатися на місцевих знахарів і на знешкодження «відьом» та «упирів», котрі, як вони вважали, й спричинювали це лихо. Так, у подільському с. Багновиця, коли почалася пошесть на худобу, селяни зі своїм священиком розкопували на цвинтарі могили, щоб у них знайти і знешкодити упирів¹⁶.

Не менше, ніж епідемії, лякала українських селян примара голоду, що майже постійно тяжіла над ними. Якщо в Західну Європу у першій половині XIX ст. голод навідувався рідко, то в українських та російських губерніях він усе ще залишався частим гостем. На Правобережній Україні у другій чверті XIX ст. майже кожен третій рік (1833, 1839–1840, почасти 1844–1847, 1851 й ін.) був голодний¹⁷.

В Росії, за словами дослідника, «страх перед голодом і його трагічні уроки були найважливішим мотивом консолідації селян у рамках традиційної селянської поземельної общини»¹⁸. Він сформував у них певні способи поведінки, спроможні забезпечити під час голоду спасіння бодай частини общинників. Ці стереотипи були «не завжди гуманні, проте глибоко раціональні, бо спрямовані на виживання, збереження найбільш дієздатних членів родини, спроможних продовжити господарчу діяльність»¹⁹. Зокрема під час голоду працездатні чоловіки йшли на заробітки в місцевості, не вражені останнім. Селяни поспіхом продавали худобу (її вони все одно не вберегли б), щоб на виручені кошти придбати хліб. Старі, жінки й діти жебрачили. Більш дієвою була під час голоду взаємодопомога родичів. Окремі сміливці ставали крадіями, наражаючись при цьому на смертельну небезпеку, бо громада, як правило, вчиняла над спійманими на місці злочину злодіями негайний та рішучий самосуд. У родині намагалися врятувати від голодної смерті передусім працездатних, для чого нерідко відмовляли в харчуванні старим і малим дітям²⁰. Траплялося, що російські селяни рятували домашню худобу ціною здоров'я своєї дитини, бо слушно вважали, що загибель коро-ви становитиме серйозну небезпеку для решти дітей²¹.

Харчування українських селян, особливо бідних, навіть у врожайні роки, не було ситним. М'ясні страви, без котрих людям фізичної праці важко обходитися, в незаможних сім'ях готувалися нечасто («Бідний тоді їсть курку, як сам хворий, або курка слаба»²²). М'ясо селянам здебільшого замінювала риба, хоча страви з неї не відзначалися високою калорійністю («Риба не хліб, ситий не будеш!», «І печену рибку їв би!»²³). Замість сала вони споживали олію («Від олії не зомлію, а про мак – буде й так»²⁴).

Традиційними стравами на столі українського селянина були пісний борщ, кваша, юшка, куліш, каша («Борщ та каша – нам добра паша», «Борщ, каша та ще кваша – вся їжа наша», «Нема в світі, як той борщ: хоч поганий, та до біса»²⁵). Характерно, що про юшку український фольклор часто згадує з гумором («Сьорбай, Андрюшка, добра

юшка: мала мати свиням дати», «Юшка кишки переїла»²⁶). Куліш селяни вважали стравою, здатною лише ненадовго вгамувати голод («Од кулішу ніг не поколишу» «Густенька каша, та не наша, а наш несолений куліш – як хочеш, так і їж»²⁷).

Ці традиційні страви вони вважали істивними, коли вони посолені й подаються до хліба – основної ситної їжі («Без солі, без хліба немає обіда», «Хліб – батько, вода – мати», «Хліб та каша – то їда наша»²⁸). При цьому селяни віддавали перевагу житньому хлібу, пшеничний же вважали делікатесом («Пшениця – то хлопська мука, мельницька біда, а панська їда»²⁹). Такими же вважалися не лише білі паляниці, а і вареники й пироги, для приготування котрих потребувалося пшеничне борошно («Вареники-хваленики, усі вас хвалять, та не усі варять», «Коли б сир, мука та масло, – пирогів би напекла, солі позичила б, а води й сама принесла»³⁰).

З круп селяни найчастіше використовували пшоно та гречку («Дарма сушиш голову, небоже: крупа пшоном бути не може», «З пшоно і дурень каші наварить», «Вари воду – вода буде, вкинь крупу – каша буде»³¹).

Коли не ставало ні хліба, ні круп, селянська родина переходила на менш калорійний харч («Споживай, Хведьку, то хрін, то редьку», «Луста та капуста – в животі не пусто», «Горох, капуста – хата не пуста»³²). Пекли ячмінні перепічки («Ой не втне Панько тіста, бо ячмінне»³³). Рятувала також картопля, яка в Україні з'явилася ще у другій половині XVIII ст. і поживні якості котрої селяни оцінили майже відразу (принаймні, «картопляних бунтів», викликаних в окремих губерніях Росії у 40-х рр. XIX ст. велінням начальства розширити площі під «земляними яблуками», вони, на відміну від російських селян, не здіймали) («Картопля – половина хліба», «Їмо бараболі й не клянемо долі»³⁴). Втім, не завжди вистачало і картоплі. Так, управляючий Київською палатою державних маєтків повідомляв у 1842 р., що в окремих фільварках фастівського маєтку «селяни через бідність й нестачу посівного матеріалу картоплі залишають свої городи незасіяними»³⁵.

Влітку бідні селянські родини ще якось перебивалися («Літом сякий-такий бур'янець, а хліба буханець – то й ситий чоловік»), взимку ж голод вступав у повну силу («Прийде літо, то є розмаїто; прийде зима, то хліба нема, і чоботи ледащо, і робити нема що», «Ні муки пилинки, ні солі дробинки, ні горілки росинки», «Ні в горшку, ні в мішку», «У нас сьогодні Луки, ані хліба, ані муки»³⁶). Їли селяни ледь не все підряд («Їж гірко, кисло, солоно – умреш, а не загинеш» «Голодному кожна страва добра», «З голоду й собаку з'їси»). Зокрема, останні споживали лагозу – кашу, зварену з обтовченого ячменю («Зразу їли лагозу, а як запомогли, то й без вечері лягли»). Пробували вони врятуватися також лободою («То ще не біда, що у житі лобода. Ото біди, як ні жита, ні лободи!»), половою («Полова хто зна, як їдома»), хоча, як підказував досвід, «З полови хліба не спечеш»³⁷.

В голодний рік тяжко діставалося і селянській худобі («Їж, коза, лозу, як сіна нема», «Не голодна корова, коли під ногами солома», «Бачить корова, що на повітці солома»³⁸). Відновлювати поголів'я домашньої худоби селянам доводилося потім роками, й не всім це вдавалося.

Зберігалися моторошні спогади сучасників про окремі голодні роки у регіонах України другої чверті XIX ст. Так, про голодний 1832–1833 р. на Волині мемуарист згадував: «До... збіжжя доводилося домішувати мелену кору солодших дерев або посі-

чену й висушену соломі, щоб пекти хліб. Незліченні натовпи геть зuboжілих і зголоднілих людей пересувалися по дворах і по містечках, вимолюючи шматок хліба...»³⁹. Священик Ф.Струтинській записав у своєму щоденнику, що в голодний 1840 р. на Київщині були селяни, котрі, «натерши в мисці конопляне насіння, напивалися та й ішли на панщину на цілий день»⁴⁰.

Страх перед голодом вражав психологію останніх, які прямо пов'язували сімейні труднощі з нестачею продуктів харчування («Як хліба і солі доволі, то й тихо у хаті»⁴¹). Вони вважали, що боротьба за виживання виправдовує вимушені порушення ustalених норм моралі й соціальної поведінки, навіть церковних приписів («Як часто не доіси, то й святих продаси», «Пустий мішок веде в грішок», «На пустий шлунок і душа смутиться», «Коли ви будете говіти? – Як хліба не стане»⁴²). В українській сільській бідності, як й у західноєвропейській⁴³, за умов постійного недоїдання («У вбогого щодня піст»⁴⁴) ставлення до церковних постів (їх налічувалося 178–199 днів на рік⁴⁵) не було приязним («Постив, говів, поки ніг не підвів», «Піст задрив хвіст»⁴⁶).

Як це робили і російські селяни, сільська та міська біднота України вдавалася до всіх можливих способів уникнення голодної смерті. Жінки, діти, старі люди прохали милостиню, розраховуючи на традиційне милосердя й гостинність українського народу («Вижене голод на холод», «Недостатки гонять з хатки», «Люди не татари, дадуть шматок хліба»⁴⁷) та на усвідомлення ним того, що з кожним може трапитися таке лихо. Спритніші й винахідливіші займалися ворожінням («Навчить біда ворожити, як нема що в рот уложити»⁴⁸) чи навіть наданням певних релігійних послуг («Навчить біда попіти, як нічого ся вхопити»⁴⁹). Так, селянин із с. Баландине впродовж кількох років зображав з себе мандрівного дяка і надавав відповідні послуги селянам у мастьках графів Браницьких, доки його не викрив місцевий священик⁵⁰.

Серед тих, хто ходив попід хатами за милостинєю, були діди, старці (жебраки-професіонали). Останні об'єднувалися в цехи й користувалися у простого люду повагою, бо були «носіями народної мудрості»⁵¹. В їхні торби їжу кидали щедріше. Вони дружно приходили на поминки («Кому похорон, а старцям празник», «Збираються старці на парастас» (поминки. – *Авт*)⁵²). Хоч вони з іронією сприймали свої «заробітки» («Де старець не бував, там по дві милостині дають»⁵³), траплялися серед них і такі, хто безбідно вів власне господарство, але водночас та ходив попідтинню⁵⁴.

Напівголодне життя, загроза голодної смерті збурювали соціальну атмосферу в країні. Страх, породжений голодом, вселяли у багатьох відчай, котрий часто штовхав селян на акти стихійного протесту проти бездіяльності органів влади. В 1832–1833 рр. у Полтавській, Чернігівській, Слобідсько-Українській і Херсонській губерніях спалахували «голодні бунти», як це мало місце в 1785, 1787–1789 рр. також на Заході Європи, зокрема у Франції⁵⁵.

Не меншим злом, ніж кріпацтво, селяни вважали ненависну рекрутчину («некрутчину») – набір до війська для 25-річної військової служби «у Московщині». Вона викликала в останніх почуття страху, обурення та соціального протесту. Хоча рекруту з кріпосних, як це впливає із секретної записки від 21 травня 1841 р. предводителя дворянства чернігівському, полтавському і харківському генерал-губернатору князю М.А.Долгорукому, й надавалися певні пільги⁵⁶, все ж селяни вважали їх меншими за ті збитки, котрих зазнавало їхнє господарство, втрачаючи робочі руки:

Посяjali, поорали – нікому збирати,
Як погнали наших хлопців в місто присягати⁵⁷.

Життєвий досвід переконував селян, що гіркою є і доля самого солдата, якщо він навіть повернеться додому живим-здоровим:

Літ за двадцять я вернувсь, я вернувсь,
Ні до кого пригорнутья:
Жінка з журби померла, померла,
Дочку взяли до двора,
Мого Гриця та й били, та й били,
Та й навіки забили⁵⁸.

Селяни глузували з солодких обіцянок вербувальників, котрі для реклами солдатського життя не шкодували рожевих фарб:

Пристань, пристань до вербунку,
Будеш їсти з маслом курку,
Будеш їсти, будеш пити,
Будеш весело ходити.
Ой як же нас вербували,
Злоті гори обіцяли,
А як нас завербували,
Кийом боки вилатали⁵⁹.

Вони не сумнівалися у тому, що з віддачею в новобранці прийдуть ще більші злидні та цілковите безправ'я:

Що в солдата за подоба,
За плечима вся худоба:
І торбинка з сухарями,
І муниця (амуніція. – *Авт.*) з патронами,
І манірка (похідна фляжка. – *Авт.*) з водою –
Солдат служить з бідую⁶⁰.

На фоні важкої солдатської служби навіть нелегка праця хлібороба здавалася стерпною:

Лучче б було ціпом бухать,
Ніж тепера муштри слухать,
Лучче б було з грабельками,
Ніж тепера з шабельками;
Лучче б було свині пасти,
Ніж на себе ранці класти;
Лучче б було з сестрицями,
Ніж тепер з рушницями...⁶¹

Ще тяжче за самих новобранців сприймали віддачу до війська своїх синів старі батьки, котрі нерідко лишалися бездоглядними:

Як в рекрути в селі брали,
Батько й мати заридали...⁶²

Селяни, як бачимо з народної пісенної творчості, краще воліли б бачити свого сина втікачем-емігрантом, аніж у солдатському мундирі:

Втікай, сину, в Волощину,
 Не можна тут бути:
 Пописали комісари
 Всіх нас у некрути⁶³.

Уникання військової служби не здавалося селянам злочином. Родичі, як могли, рятували своїх синів та братів від рекрутчини (в народних піснях – завчасно попереджали їх про початок набору до війська):

Пішла сестра, дала знати:
 Втікай, брате, їдуть брати!⁶⁴

Вкрай негативне ставлення селян до рекрутського набору яскраво засвідчує і той факт, що вони, як це випливає з пісні «Зажурилась Польща й Україна», записаної в Подільській губернії, шкодували за тим, що їм довелося прийняти російське підданство:

Добре було за Польщі жити,
 Добре було бути,
 Коли не писали пани комісари
 Хлопців у рекрути⁶⁵.

Рекрутчину селяни ненавиділи ще і тому, що набір у «москалі» здійснювався, за їх переконанням, несправедливо. «Лоби голили» передусім тим, на кого вказував поміщик, зацікавлений у тому, щоб позбутися окремих небажаних підданих (найчастіше непокірних, «баламутів», котрі сіяли на селі смуту). При цьому він, ясна річ, не зважав на думку громади, яка вважала призначення в рекрути своїм привілеєм. Не завжди відзначався справедливістю набір у військо й у тому разі, коли рекрутів визначала остання. Здійснювався він таким чином. Сільський староста, соцький та десяцький за допомогою кількох дужих мужиків ловили перших стрічних, а потім визначали, «кого з них ставити «лобовим», кого «на підставу» (запасним. – *Авт.*), а кого відпустити»⁶⁶. Траплялося, що селян, призначених у рекрути, в'язали прямо в церкві, що мало місце, наприклад, у 1806 р. в с. Пархомівка Сквирського повіту Київської губернії⁶⁷. Не останню роль при цьому відігравали особисті симпатії й антипатії сільської верхівки. В рекрутському присутствії – виконавчому державному органі – остаточно вирішували долю призовників, враховуючи їх фізичний стан (у рекрути брали здорових осіб віком від 25 до 35, а з 1857 р. – до 30 років і зростом не нижчим, ніж 153–160 см.⁶⁸).

Селяни у своїх піснях скаржилися, що здебільшого рекрутами ставали ті, на кого вказував поміщик, котрий домагався свого підкупом чиновників:

...В присутствіє повели, повели,
 Та під міру підвели,
 Хлоп до міри не достав, не достав,
 Панок грішми підсипав,
 Панок грішми підсипав, підсипав,
 Хлоп навіки та пропав⁶⁹.

На негативному ставленні селян до рекрутчини, безперечно, позначилася можливість їх верхівки відкупитися від набору:

Которії багатії,
 Себе викупають,
 Наймитами, сиротами

Повки (полки. – *Авт.*) наповняють⁷⁰.

Селяни були впевнені, що той, «хто має викрути, не піде в рекрути»⁷¹. Несправедливість рекрутського набору вбачалася й у тому, що його жертвою здебільшого ставали молодші сини, «вдовиченки» і сироти, цебто дискриміновані члени родини та соціальні низи:

А звечора, уночі
Сходилися багачі,
Стали раду радити,
Кого в некрути взяти:
«Є у вдови два сини,
То віддаймо восени,
Взяли би сь мо багача,
То не буде орача,
А озьмімо бідного,
Буде плачу немого,
Як віддаймо сироту,
То збудемось клопоту»⁷².

У багатодітній селянській родині, як зазначається в народній пісні, Найстарший син вихваляється,
Середульший викупляється,
Середульший викупляється,
А найменший собирається⁷³.

На наймолодшого дорослого сина падав вибір і багатодітної вдови, котра керувалася практичними міркуваннями:

У першого (найстаршого. – *Авт.*) да діти дрібненькі,
У другого да жінка молода,
А третього да женити пора, -
Четвертого да в солдати віддала⁷⁴.

Коли виникала необхідність визначити, хто з синів має йти на військову службу українська селянська родина, для якої робочі руки були на вагу золота, відривала від себе здебільшого того, чия відсутність найменше шкодила її господарській практиці. На це, до речі, зважали в своєму ставленні до дітей також російські селяни, котрі враховували при розподілі батьківського майна цінність кожного члена родини як робочої сили⁷⁵.

Український селянин вважав, що йому годиться землю орати, а не служити у війську. На його переконання, військова служба – ремесло криваве, негуманне, тому заняття ним не прикрашає людину:

Там ти будеш воювати,
Чужу кровцю проливати,
Чужа кровця – не водиця,
Проливати не годиться⁷⁶.

Лякала кріпосних солдатська служба й тим, що змушувала їх сплачувати спеціальний податок на утримання царського війська – так званий «рекрутський збір»⁷⁷.

Втім, не всі селяни панічно боялися та сахалися рекрутчини. Траплялися серед них і такі, хто охоче міняв цій на рушницю, бо вірив, що солдатська служба, хоч яка вона тяжка, – це шанс завоювати «царську милість» й досягти в житті чогось кращого, ніж нужденна доля хлібороба. Так, у селах Черкаського повіту учасники Київської козащини (1855 р.) говорили: «Ми згодні в козаках служити царю. У царя колись виступимось, а в панів ніколи»⁷⁸. Тому не дивно, що у народній пісенній творчості зустрічається неоднозначне ставлення до рекрутчини: «То болісне, то насмішливо-іронічне, то одчайдушне із справжнім козацьким розмахом, безжурністю та молодецьким завзяттям»⁷⁹.

Відповідно і до солдатів ставилися в селянському середовищі по-різному. Людина у військовому мундирі викликала у них певну повагу, бо була, на відміну від основної маси селян, грамотною, більш ґрунтованою й практичною. Водночас український фольклор змальовував «москаля» (солдата) вічно голодним, метким, злодійкуватим («Мабуть, москаль тоді красти перестане, як чорт молиция Богу стане», «Коли чорт та москаль щось вкрали, то поминай, як звали»⁸⁰). Його селяни прирівнювали до нечистої сили («Москаль з бісом породнились та й на лихо понадились») і побоювалися («Не великий москаль, та страшний»)⁸¹. Підстави боятися останніх у них були. Адже це солдати, за наказом свого командування, нерідко силою придушували селянські заворушення й бунти. Можна погодитись із висновком, що на ставлення селян до «москалів» певною мірою вплинула їхня боязнь «чужаків»⁸² – вихідців з інших країв. Вона поширювалася навіть на тих небагатьох людей, котрі повернулися після тривалої військової служби⁸³ додому, однак для односельців залишалися «чужими».

Боялися селяни чиновників, а також писемних документів, бо вважали, що їх складали не на добро. Французький медієвіст Ж. Делюмо задається щодо цих страхів риторичним запитанням: «Чи не тому спалення паперів було одним із бунтарських актів, що неосвічене населення було пройнято ненавистю та страхом до писемних документів?»⁸⁴ Інший французький історик, Ж. Ле Гофф уже обійшовся без риторики в своїй оцінці традиційно негативного сприйняття народними масами офіційних паперів: «Писемний документ часом у більшій мірі гарантував право сеньйора, ніж права селян. І тому ці документи будуть відтоді ненавидимо нарівні з общинним млином та піччю. Знищення збірників документів-картуляріїв, земельних описів...стане...однією з найважливіших акцій будь-якого селянського заворушення, будь-якої Жакерії»⁸⁵. Європейські селяни вважали папери втіленням соціального зла й у новий період історії. Про це свідчили, наприклад, бунтарські дії французького селянства та міського плебсу в 80-х рр. XVIII ст. Народні маси нищили тоді документи архівів великих земельних власників, судів, нотаріальних контор, земельні записи. «Багаття з феодалних паперів палахкотіли по всій Франції»⁸⁶.

В українського селянства кінця XVIII – першої половини XIX ст. також були всі підстави відчувати страх (нерідко досить перебільшений) перед писемними документами. На «папері» – в інвентарях поміщицьких маєтків – фіксувалися селянські повинності й побори. На офіційних бланках записувалися урядові укази та розпорядження, котрі далеко не завжди приносили селянам щось втішне, судові вирoki, від яких останнім також не доводилося чекати добра. «Бумаги», «карти» (у них було «написано намальовано», кому в солдати йти «найменовано»⁸⁷) сповіщали восени їх про черго-

вий рекрутський набір. На «папері» фіксувалася селянська заборгованість шинкарям і лихварям... Страх перед цими та іншими подібними писемними документами посилювався від того, що неграмотні селяни самі не могли їх прочитати й були змушені ознайомлюватися з їхнім змістом через офіційних осіб, котрим вони не завжди довіряли та яких вважали своїми недругами. Отож, немає нічого дивного у тому, що українські селяни, як і європейські, дивилися ледь не на кожен офіційний папір з недовірою та вороже. «Папери» їх лякали. Думається, що коли б вони читали російського письменника М.Є.Салтикова-Щедріна, то зрозуміли б його саркастичну заувагу: «Каждая бумага за казенной печатью непременно заключает в себе чью-нибудь погибель»⁸⁸.

Свідчень існування в українських селян страху перед усім, що оформлялося писемно, можна навести чимало. Так, у лютому 1818 р. збір, за наказом військового відомства волосним писарем статистичних даних спричинив заворушення останніх у слободах Савинці та Левківці Ізюмського повіту Слобідсько-Української губернії. Як повідомляв імператора Олександра I губернатор Муратов, селяни Савинців «у чималій кількості» прибули до волосного правління й зажадали, щоб голова Олейников і писар Сеницький зачитали їм зібрані дані. Коли писар став читати, селяни «вирвали папери з його рук й залишили їх у себе, а наступного дня, зібравшись паки (знову. – Авт.) в правлінні, забрали ревізькі сказки, що там зберігалися, ще один список й тримають їх у себе». Приклад савинцівчан наслідували селяни Левківки, котрі «також збурилися і забрали зібрані статистичні дані»⁸⁹. Вочевидь, вони в цих слободах керувалися в своїх діях не лише недовірою до волосної адміністрації, а й упевненістю, що офіційні папери складають їм на лихо («Що пан затягне пером, то хлоп не витягне волон», «Писар пише, писар маже, так запише, як хто скаже»⁹⁰).

Традиційна недовіра до документів спонукала селян у багатьох селах Правобережної України відмовлятися від час проведення інвентарної реформи 1847–1848 рр. від «робочих книжок», у котрих маєткова адміністрація мала фіксувати виконання ними панщинних робіт. Так, ольгопольський земський справник рапортував 5 травня 1848 р. генерал-губернатору Правобережжя Д.Г.Бібікову про те, що в селах Трибусовка та Грушки Подільської губернії селяни «з азартом і буйством» кричали: «Голови нам повідтинайте, а не погодимось ні на книжки, ні на таку панщину, яка встановлена (інвентарними) правилами й є для нас завелика...». У сусідньому селі Болган кріпаки спершу отримали «робочі книжки», але невдовзі повернули їх, кажучи, що вони їм не потрібні. Відмовилися від «робочих книжок» і селяни сіл Подойми та Трибусівка Подільської губернії. У Київській губернії так вчинили кріпосні поміщика Трипольського в селі Ребедайлівці Чигиринського повіту. Офіційне дізнання показало, що серед селян ходили чутки, начебто ті з них, хто забере «робочу книжку», виконуватимуть і надалі панщинну повинність, а ті, хто відмовиться, стануть «козаками», тобто вільними. Д.Г.Бібіков дав вказівку повітовим справникам, щоб вони переконували останніх, що «робочі книжки» запроваджені для їхньої же користі, а якщо вони й надалі стоятимуть на своєму, то дозволити їм користуватися для обліку виконаних панщинних робіт карбами (бірками для лічби)⁹¹.

Траплялося, що селяни погоджувалися мати справу з писемними документами, коли вважали, що без них не обійтися, однак скріплювати їх своїми підписами рішуче відмовлялися, щоб цим не зашкодити собі. Так, у селі Плебанівка Могилівського пові-

ту Подільської губернії вони, що конфліктували з орендним власником, погодилися восени 1844 р. викласти свої претензії до нього на папері, однак категорично не заохотили підписувати свою скаргу, бо, як повідомляв подільський віце-губернатор В.Ф. Пфеллер міністру внутрішніх справ Л.О.Перовському, «побоювалися через це для себе поганих наслідків»⁹².

Дуже відповідально ставилися селяни до дачі присяги, хоч вона здебільшого не оформлялася писемно, а супроводжувалася цілуванням хреста. При цьому давати присягу вони боялися так само, як і ставити свої підписи під документом. Так, у березні 1848 р., як про це рапортував генерал-губернатору володимирський земський справник, адміністрація маєтку графині Браницької в селах Кримне та Дубечне Волинської губернії зажадала від кількох кріпаків, щоб вони заприсяглися, що виконуватимуть панщинні роботи у нормах, встановлених інвентарними правилами редакції 1848 р. Але гурт кримненських селян застеріг їх «із погрозами», щоб вони не погоджувалися на присягу. Задумка маєткової адміністрації із взяттям останньої не була реалізована. Не зарадило справі й умовляння селян місцевим священиком (один із них навіть спробував відібрати в нього Євангеліє, як він гадав, заховане під росою)⁹³. У своєму донесенні від 24 липня 1858 р. міністру внутрішніх справ Росії С.С.Ланському подільський віце-губернатор П.Ф.Сафонов повідомляв, що відмовилися давати присягу «по учинених там становим справником і приставом справах» кріпосні поміщика І.Вітославського в селах Чернятині, Маньківцях, Токарівці, Степанка та Мальдівці Літинського повіту. Свою затятість у цьому конфлікті селяни пояснювали тим, що «не хочуть присягати тому, що їх приводять до присяги нібито для того, щоб залишити у кріпосному стані». Вони «з криком» запевняли, що «хай буде що буде, а присягати не стануть, бо їм відомо, що в якомусь селі селяни присягнули, а після цього залишились довічними кріпаками...тому не стануть присягати, хоч би голови їм постинали»⁹⁴. Страх перед присягою, – ця особливість менталітету українських селян XIX ст., – знайшов своє відображення й у фольклорі («Краще вмерти, а хреста не цілувати»⁹⁵).

В новий період історії соціальні низи Європи побоювалися технічного прогресу, котрий загрожував багатьом зниженням заробітків і безробіттям. Цей страх часом вилився у сліпі, стихійні бунти, що призводили до руйнування технічних новинок. Так, 1707 р. в Лондоні корабельники зруйнували парове судно, побудоване винахідником Д. Папіном. 1792 р. у Парижі наелектризований революцією натовп спалив телеграфний апарат К. Шаппа й зажадав голови самого винахідника. Біля 1820 р. ткачі Ліона ледь не втопили винахідника ткацького станка Жакара, якого вони вважали зрадником, котрий продав робочий люд багатим фабрикантам та сам продався іноземцям⁹⁶.

Факти свідчать про те, що технічний прогрес, як і все нове, лякав й українське селянство. В першій половині XIX ст. цю рису свого менталітету воно засвідчувало переважно нищенням гуралень. Так, у вересні 1809 р. в селі Вільховець Ушицького повіту Подільської губернії селяни підпалили винокурню. Так само вчинили у 1825 р. вони в селі Попівка Уманського повіту Київської губернії⁹⁷. Влітку 1845 р. напали на місцеву винокурню кріпаки Песецького маєтку (Ушицький повіт Подільської губернії)⁹⁸. Вони боялися, що власники винокурень насильно забиратимуть у них зерно для потреб гуральництва (поміщики, що займалися товарним винокурінням, так і чинили), змушуватимуть їх возити для останніх дрова, що сільська громада втратить робочі руки, якщо час-

тина селян піде працювати в гурально⁹⁹. Можна припустити, що селянську масу певною мірою штовхала на руйнацію гуралень банальна заздрість до тих, хто там працював та, на її думку, мав реальний шанс поліпшити своє матеріальне становище.

Отже, у першій половині XIX ст. українські селяни були пройняті тими ж страхами, що й європейські та російські. Проте особливості тодішніх умов життя останніх в Україні породили і певну специфіку цієї складової їхнього менталітету. Зокрема джерела не повідомляють про майже панічну боязнь ними циган та жебраків, притаманну західноєвропейському люду. Моторошні чутки про викрадення циганами дітей, що довго будоражили населення Європи, в Україні поширення не набули, й селяни ставилися до них більше з гумором, аніж з острахом. Найбільше ж лякали їх (нерідко панічно) епізодичні пошесті (чуми, холери тощо) та голод. Проймали селян страхом рекрутські набори, котрі здавалися їм обтяжливими й несправедливими. Зростання бюрократизації суспільства посилювала у них страх перед офіційними паперами та ритуалами надання їм чинності. Поява гуралень і цукроварень викликала в селян страх перед технічним прогресом. Як й європейські та російські, українські хлібороби часом шукали психологічну розрядку від страхів у стихійних заворушеннях і бунтах. Проте складається враження, що вони робили це рідше, й менш імпульсивно, виявляючи більше терплячості та спокою.

¹ Історія європейського менталітету. – Л., 2004 – С.257.

² Делюмо Ж. Ужасы на Западе. – М., 1994 – С.85.

³ Шульц Г. Чума // Енциклопедія українознавства. – Л., 2000. – Т. 10 – С.3778.

⁴ Его же Г. Холера // Там же. – С.3611–3612.

⁵ Цит. за: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863). – К., 1996. – С.80.

⁶ Перерва В. Преображенський кафедральний собор у місті Біла Церква Історичний нарис. – Біла Церква, 2004. – С.56.

⁷ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – К., 1963 – С.739–740 й ін.

⁸ Історичні пісні. – К., 1961. – С.376.

⁹ Українські народні прислів'я та приказки. – С.543–544.

¹⁰ Там само. – С.550.

¹¹ Там само. – С.545.

¹² Там само. – С.545; Українські приказки, прислів'я і таке інше... – К., 2004. – С.174–176.

¹³ Українські народні прислів'я та приказки. – С.547 – 549, Українські приказки, прислів'я і таке інше... – К., 2004 – С.172.

¹⁴ Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. – Житомир, 1869 – Вып. 2. – С.3.

¹⁵ Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. – Санкт-Петербург, 1862. – Ч. 2. – Кн. 2. – С.233; Кн. 3. – С.325.

¹⁶ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1890 – 1891. – Вып. 5. – С.32.

¹⁷ Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К., 2006. – Т. 1. – С.325.

¹⁸ Кондрашин В.В. Голод в крестьянском менталитете // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.). – Москва, 1996. – С.117.

¹⁹ Там же. – С.121.

²⁰ Там же.

- ²¹ Рэнсел Д. (США). «Старые младенцы» в русской деревне // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.). – Москва, 1996ю – С.108–109.
- ²² Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – К., 1963 – С.71.
- ²³ Там само. – С.67.
- ²⁴ Там само. – С.68.
- ²⁵ Там само. – С.64–65.
- ²⁶ Там само. – С.66.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. – С. 62–63, 65.
- ²⁹ Там само. – С.62.
- ³⁰ Там само. – С.59, 70–71.
- ³¹ Там само. – С.65–66.
- ³² Там само. – С.67–68.
- ³³ Там само. – С.59.
- ³⁴ Там само. – С.63.
- ³⁵ ЦДІАК України – Ф.491. – Оп.45. – Спр.37. – Арк.179.
- ³⁶ Українські народні прислів'я та приказки. – С.60 – 61.
- ³⁷ Там само. – С.56, 58–60, 72.
- ³⁸ Там само. – С.70.
- ³⁹ Цит за.: Бовуа Д. Вказ. праця. – С.78.
- ⁴⁰ Мацшевич Л. О дневнике священника Фоки Струтинского // Древняя и новая Россия – Т. XVIII – 1880. – №6 – С.285.
- ⁴¹ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – К., 1963 – С.69.
- ⁴² Там само. – С.56–57, 61, 66.
- ⁴³ „Серед тих людей, котрі жили в матеріальній скруті, піст був вельми непопулярним, його насилу терпіли” (Пастуро М. Повседневная жизнь Франции и Англии во времена рыцарей Круглого стола. – Москва, 2001 – С.105).
- ⁴⁴ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – К., 1963 – С.66.
- ⁴⁵ Історія українського селянства. – С.345.
- ⁴⁶ Українські приказки, прислів'я і таке інше... – К., 2004 – С.327; Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.67.
- ⁴⁷ Там само. – С.56, 73; Українські приказки, прислів'я і таке інше... – К., 2004 – С.52.
- ⁴⁸ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.56.
- ⁴⁹ Там само. – С.56.
- ⁵⁰ Перерва В. Православне Надросся у XIX столітті. – Біла Церква, 2004 – С.99.
- ⁵¹ Історія українського селянства. – С.345.
- ⁵² Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.74–75.
- ⁵³ Там само. – С.77.
- ⁵⁴ Кушнет В. Старцівство: мандрівні співці-музиканти в Україні (XIX – початок XX ст.). – К., 2007 – С.154–155.
- ⁵⁵ Деломо Ж. Указ. соч. – С.146.
- ⁵⁶ Сам рекрут і його жінка назавжди вибували з кріпосного стану. Уряд нерідко звільняв із кріпацтва й їхніх дітей, надаючи поміщикам за них грошову компенсацію (Два документи до історії кріпацтва на Україні. «Дело по отзыву предводителя дворянства Валковского уезда Колокольцева касательно крепостного состояния в России // Український археографічний збірник – 1930 – Т. 3. – С.244).
- ⁵⁷ Рекрутські та солдатські пісні. – К., 1974 – С.115.
- ⁵⁸ Драгоманов М.П. Малороссия в ее словесности // Драгоманов М.П. Вибране (...”Мій задум скласла очерк історії цивілізації на Україні”). – К., 1991 – С.37–38.
- ⁵⁹ Історичні пісні. – С.618.
- ⁶⁰ Там само. – С.616.

- ⁶¹ Драгоманов М.П. Нові українські пісні про українські справи (1774–1880). – К., 1918. – С.113.
- ⁶² Рекрутські та солдатські пісні. – С.127.
- ⁶³ Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С.118; Рекрутські та солдатські пісні. – С.86; Історичні пісні. – К., 1961. – С.595.
- ⁶⁴ Рекрутські та солдатські пісні. – С.103.
- ⁶⁵ Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С.118.
- ⁶⁶ Правдюк О. Пісні про рекрутчину та солдатчину. // Рекрутські та солдатські пісні. – К., 1974 – С.13.
- ⁶⁷ Перерва В. Вказ. праця. – С.155.
- ⁶⁸ Российский историко-бытовой словарь. – Москва, 1999 – С.387–389.
- ⁶⁹ Драгоманов М.П. Малороссия в ее словесности. // Драгоманов М.П. Вибране (...“Мій задум скласти очерк історії цивілізації на Україні”). – С.37–38.
- ⁷⁰ Рекрутські та солдатські пісні. – С.139.
- ⁷¹ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.139.
- ⁷² Історичні пісні. – С.599.
- ⁷³ Рекрутські та солдатські пісні. – С.96–97.
- ⁷⁴ Там само. – С.101.
- ⁷⁵ Рэнсел Д. (США). Указ. соч. – С.107.
- ⁷⁶ Рекрутські та солдатські пісні. – С.68.
- ⁷⁷ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – Кіровоград, 2007. – С.509.
- ⁷⁸ Селянський рух на Україні. 1850–1861 рр. Збірник документів і матеріалів. – К., 1988 – С.111.
- ⁷⁹ Правдюк О. Вказ. праця. – С.27.
- ⁸⁰ Українські приказки, прислів'я і таке інше... – К., 2004 – С.38.
- ⁸¹ Там само. – С.37–38.
- ⁸² Історія українського селянства. – С.345.
- ⁸³ З 1793 р. в Російській імперії брали до війська на 25 років, з 1834 р. – на 20 років дійсної служби і 5 років безстрокової відпуски (запас), з 1856 р. – на 15 років при 12-річній дійсній службі (Рекрут // Российский историко-бытовой словарь. – Москва, 1999. – С.307).
- ⁸⁴ Делюмо Ж. Указ. соч. – С.19.
- ⁸⁵ Ле Гофф Ж. Цивілізація Середньовікового Запада. – Москва, 1992 – С.322.
- ⁸⁶ Старостин Е. Две революции – две судьбы архивов (из опыта Великой Французской революции конца XVIII в. и Русской революции 1917 г.) // http://archiv.ru/aroundArchives/detail.Php?ID=938&phrase_id=3048
- ⁸⁷ Правдюк О. Вказ. праця. – С.13.
- ⁸⁸ Цит. за: Драгоманов М.П. Нові українські пісні про українські справи. – С.96.
- ⁸⁹ Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст.. Збірник документів і матеріалів. – К., 1978 – С.326.
- ⁹⁰ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.134, 138.
- ⁹¹ Крестьянское движение в России в 1826–1849 гг. – Москва, 1961 – С.610, 614–619.
- ⁹² Там же. – С.511–512.
- ⁹³ Там же. – С.602–603.
- ⁹⁴ Там же. – С.146–149.
- ⁹⁵ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.144.
- ⁹⁶ Тассандье Г. Мученики науки. – Санкт-Петербург, 1885. – С.264, 294, 342.
- ⁹⁷ Державний архів Хмельницької області – Ф.120. – Оп.1. – Спр.669; ЦДІАК України – Ф.485. – Оп.1. – Спр.5976; Селянський рух на Україні. – С.462, 476.
- ⁹⁸ Крестьянское движение в России в 1826–1849 гг. – С.547–548.
- ⁹⁹ Гуральні, а також цукроварні ставали жертвою селянського руйнівного інстинкту також у другій половині XIX – на початку XX ст. Зруйнування селянами гуральні на початку XX ст. проникливо описав М. Коцюбинський у повісті „Fata Morgana”.